

АРЧИБАЛД РАЈС ВОЈНИК ИСТИНЕ И ПРАВДЕ
Изабрана дела Арчибалда Рајса

Уредник и приређивач
Зоран Колунџија

АРЧИБАЛД РАЈС ВОЈНИК ИСТИНЕ И ПРАВДЕ

Изабрана дела
Арчибалда Рајса

ПРОМЕТЕЈ

ПРЕДГОВОР

РОДОЛФ АРЧИБАЛД РАЈС (RUDOLPH ARCHIBALD REISS) ДАНАС

Данас, кад нас већ више од једног целог века дели од завршетка Великог рата и прекрајања мапа у Европи, које је у великој мери одредило нашу данашњу судбину, имамо прилику за зрело, потпуније сагледавање прошлих догађаја. Већ на први поглед може се рећи да усвојена решења нису била добра јер су послужила као извор нових недаћа и раздора, а већ пре Другог светског рата показало се доста тих заблуда, посебно на Балкану где је брзо нестајала слога и распршивале се заблуде о могућностима заједничког братског живота. Зато нам је дужност да што боље схватимо наше претке, њихове намере и заблуде, њихово право лице, али и право лице наших тадашњих непријатеља. Дело Арчибалда Рајса веома упечатљиво говори баш то – какви смо били ми и наши непријатељи.

Иза нас је цео век дробљења српске националне свести и размештања и измештања важних историјских догађаја и личности. Тако је веома дуго и Арчибалд Рајс био скрајнут и без дужног јавног поштовања у Србији. На жалост, он је то овде искусио већ и за живота! Иако се разочарао у српску политичку елиту, није се разочарао у обичног српског човека, посебно сељака којег је искрено сматрао својим братом.

Кад неко остави своју успешну каријеру и своју земљу и своје најбоље године посвети другом народу, рескирајући при том живот, а немајући од тога ни динара материјалне користи, онда он заслужује посебну пажњу и трајно поштовање нашег народа.

Позив који је Рајсу, као већ светски афирмисаном научнику, стигао 1914. године из Србије, поклопио се са његовим незадовољством понашањем Германа у укупним европским оквирима и фактички га усмерио да се људски и научно посвети изучавању ратних злочина. Његовом хуманом бићу било је важно да искаже став према злочинима почињеним од стране Аустро-Угарске и Немачке, а касније и Бугарске, над цивилима у рату. Све веће суочавање са ратном стварношћу у Србији утицале је на Рајса да наша земља поста не његов коначни животни избор, а српски сељак-војник његов брат!

Кад је рат завршен Србија једва да је личила на претходну земљу, а злочин над њом није био довољно видљив светској јавности. Значај Арчибалда Рајса као поузданог сведока са међународним кредибилитетом је огroman

и он се наметнуо као озбиљан непријатељ информативним службама Аустро-Угарске, Немачке и њихових ратних савезника, приказивао је документовано ратне злочине над цивилним становништвом, стрељања војника са кршењем одредаба конвенција о вођењу рата, о затвореницима, ликвидацијама цивила, силовањима, мучењима, прогонима, одвођењима у логоре, пљачкама, уништавању приватне имовине па чак читавих насеља, уништавање државне имовине, пољопривреде и индустрије... Ми се и данас као земља и народ срећемо са недостатком података о нашим жртвама од Великог рата до НАТО бомбардовања 1999, где је свакако најмаркантнији недостајући податак имена страдалих више од 700.000 Срба у Јасеновцу. А на другој страни видимо да је пре више од једног века Арчибалд Рајс обавио ефикасна истраживања и оставио за собом извештаје препуне чињеница, стрпљиво и ажурно прикупљених на терену који су и данас извор првог реда за истраживаче Првог светског рата у Србији.

Аустријанци и Мађари правдали су своје злочине потребом да „култивишу” Србе, тај „дивљи”, и „заверама склон” народ. Пронашли смо и мање познат Рајсов текст о уништавању манастира Фенека, веома користан јер говори о злочину Аустро-Угарске на властитој територији и против својих држављана који нису дигли оружје против власти! И док је Рајсов извештај о злочинима у Мачви са пописаним именима жртава одличан доказ планираног геноцида над српским народом, дуго је остало без података страдање Срба у Срему у јесен 1914, када је ликвидирано у 40-так сремских места само нешто мање Срба него у Мачви. Они су побијени на територији саме царевине и тај је злочин изашао у јавност тек помињањем у Парламенту у Бечу 1917. године, а имена жртава пописао је и публиковао у књизи тек 1931. године Тоша Искруљев. Близина, и датумска и физичка, Мачве и сремских села говори такође о планираном биолошком истребљивању српског народа, ненаоружаног, беспомоћног старијег света, жена и деце.

Циљ нам је да овом књигом изабраних Рајсових дела прво покажемо како је он нас видео, како се борио заједно са нашим прецима, а уз то показујемо и како је видео наше непријатеље. Овај други део је толико важан да нисмо изоставили ништа од његових ратних извештаја тадашњој Српској влади. Ти извештаји најчешће су непријатни за читање, али помислимо како је њему било да све то види, фотографише и опише, потом претвори у извештај! Зашто мислимо да је ово посебно важно? Од самог завршетка Великог рата и првих дана уједињења у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца почело је заташкавање злочина које су починили нови чланови те државне заједнице над Србијом и српским народом. (Подсећамо: Рајс је први упознао свет са злочинима које је направила аустроугарска војска у Мачви и Подрињу пре-

ма недужним српским цивилима, а у тој царској бригади је, као што се зна, као војник био и Јосип Броз.)

Претходни ратни злочини прећутани су, изостала је наплата ратне штете од оних који су нам постали браћа, кренуло се у нови живот с уверењем, код једних, да градимо нову заједничку државу, а код других, да нову државу користе као облик метаморфозе до властите нове државе... Наивно нисмо схватили да су наше невоље део ранијег плана да се на крају што више уситнимо, да се међусобно што мање познајемо. Зато је важно неговање културе сећања, извлачење из заборавља личности као што је Арчибалд Рајс који је јединствен магнет за наш народ, а читање његових записа о нама – и кад нас хвали и кад нас куди – су део обнове духовног бића Србије. Он, странац, враћа нас највећим вредностима које су неговали наши преци, повезује нас и уверава да наша духовна снага изнова васкрсава и да је то основа нашег опстанка.

Замишљамо Арчибалда Рајса као увек радозналост, опчињеног хармонијом и редом, одједном смештеног у нов свет који покушава да разуме. Мора да је нашим прецима деловао као научник који превише истражује и има тајновите комбинације. Рекло би се да многе странице које је исписао проистичу из невероватне жеље за истином и правдом, ослоњене на дуго, често усамљеничко посматрање. Сматрао је да је сведок свога времена, аналитичар спреман на неумољиве анатомске захвате. Посебно наклоњен Србима, желео је да га они схвате. Савршен ред постојао је у његовом извештавању, без сувишних речи, све прибрано и сабрано. Жесток борац против друштвене хипокризије и лажи. Он је тај који је међу првима препознао болест српског друштва. Није жалио за својим ранијим комфорним животом, презирао је материјално, схватао је сву надмоћ и вредност одрицања. И зато је био непоткупљив. То је био извор његове горде доживотне самосталности.

Никад није био лакомислен. Све што је постигао, све што је дознао, остварио је као човек који је увек критички мислио, успевши при том да остане свој. За сва збивања имао је увек будна чула, ништа неопажено није могло да прође поред њега – стражара брижно загледао у судбину српског народа.

Рајсовим одласком угасио се један велики и садржајно богат живот. Нама је остало да накнадно откривамо његову вредност, вредност свих његових стручних и људских поступака. Зато ову књигу и гледамо као Рајсов повратак нама!

Ова књига направљена је са намером да обичан читалац боље упозна човека о коме је слушао и да сагледа потпуну димензију његовог дела и лика. Наше је опредељење да, пре свега, Рајса видимо у његовом времену и зато смо дали предност његовим савременицима кад се говори о њему рачунајући на чињеницу да ће озбиљни истраживачи ићи путем нових истраживања којих није мало и налазити и нове чињенице и нове углове посматрања. (Препору-

чујемо недавно објављена *Изабрана дела Родолфа Арчибалда Рајса*, Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет, 2019, вол. I–V, посебно предговор академика Љубомира Димића, садржајан и прегледан, који савременом читаоцу на леп начин приближава Рајса и где ће пронаћи најбитније податке о Србији у Великом рату и Рајсу са њом.)

Књигу смо уоквирили, што се тиче самих Рајсових рукописа, његовим позним текстовима, сећањима записаним у *Шта сам видео и њроживео у великим данима* и *Чујте Срби!*, а између су извештаји Српској влади о злочинима окупатора (О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918), фотографије, новински извештаји (*Рајни дојиси из Србије 1914–1918*) за лозанску Газету, те текстове о Рајсу и његовом делу.

Већ почетком 1915. године у Паризу је објављен Рајсов први извештај – у форми брошуре, под насловом: *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie* (*Како су Аустро-Угари водили рајн у Србији*). О угледу самог аутора, али и о значају извештаја говори чињеница да су у редакцијском одбору били угледни француски академици и универзитетски професори. Следеће године овај је текст објављен у Одеси на хрватско-српском језику, а потом и на на руском у Петрограду.

Током 1917. године у Солуну је објављено Рајсово дело *Ситрадање ѡрада Бишћола* на француском и српском језику.

Године 1918. објавио је још два рада: *Аустро-бујаро-немачке ѡвреде рајних закона и ѡравила* и *Одговори на аустроујарске ѡишужбе ѡрошив Срба*. Први рад сачињен је од дописа који су већ објављивани у листовима „Gazette de Lausanne”, „De Telegraaf”, „Le Petit Parisien”. Те дописе је, како и сам Рајс каже, „на захтев Српске Краљевске Владе” сакупио и објавио. Циљ другог рада *Одговори на аустроујарске ѡишужбе ѡрошив Срба* најбоље је описао сам Рајс у предговору: „Бечка влада, чим је почела увиђати да је публикација дела њених војника почела рђаво утицати, хтеде избећи неповерење које би било поуздана последица понашања њених трупа и сети се да изда ’Збирке’ оптужаба, и то тешких оптужаба, против својих противника... Министарство Спољних Послова из Беча издало је тада код Вис-а у Берну једну: ’Збирку сведочанстава о делима повреде међународног права каја су учиниле државе зараћене Аустро-Угарском’ (30. април 1915), и ’Прву допуну о времену до 30. априла 1915’ публиковану у Бечу 1915. године у Дворској и државној штампарији Монархије.

Ове две брошуре садрже један извештај брј оптужаба против Српске Државе; зато је Српска Краљевска Влада тражила од мене мишљење о тим публикацијама. Ја сам одговорио једним мемоаром, у коме сам продискутовао, тачку по тачку, факта која Аустро-Маџари набацују Србима. Тај мемоар влада Краља Петра хоће сада да публикује у овом делу. Беспристрасан чита-

лац наћи ће у њему све што је потребно да стекне своје мишљење о вредности аустроугарских оптужаба против Срба.”

„Ратни дописи из Србије 1914–1918”, представљају Рајса као дописника утицајних европских дневних новина у дугом временском низу. Процењује се да је написао више од 800 текстова, а за нас је веома важно да су ти текстови у основи имали намену – то је фактички био одговор Србије на пропаганду непријатеља, упознавање европске јавности са истином о дешавањима у Србији, пробијање „информативне блокаде”. Рајс је добро изучио нашу земљу, обичаје и људе, увек веома концентрисан на тему и његови новински извештаји, аутентични и конкретни, доносили су поуздане информације, добре анализе и логичне закључке. Читаоци наведених „дописа”, превасходно објављиваних у „Gazette de Lausanne”, веровали су Арчибалду Рајсу, свом дојучерашњем суграђанину. У слободном свету Рајсова реч је била цењена и слухана са великим уважавањем.

По завршетку рата ангажовао се прво у Министарству иностраних послова, Одсеку за документацију ратних злочина и Министарству унутрашњих дела (ту је основао двогодишњу полицијску школу), а његов „Предлог за реорганизацију полиције” донео је разрађене моделе и поступке који модернизују рад полиције. Убрзо је морао да се одрекне посла у полицији јер није могао да се уклопи у нову бирократску администрацију, и на крају је задржао само посао вештака за фалсификоване новчанице у Народној банци у Београду.

Напомињемо да су преводи из Рајсових дела језички неуједначени, делимично и старински. Мемоарску књигу *Шта сам видео и проживео у великим данима* превео је, 1928. године, искусни Вељко Милићевић, а *Писма са српско-македонској фронти*, 1924. године, томе послу мање вичан политичар Сава Микић. Преводи *Ратних извештаја* за Лозанску газету су дело Мање Стојиљковић и преузети су из књиге *Ратни извештаји*, објављене 2015. у Београду у издању Геополитике и овом приликом захваљујемо уреднику г. Слободану Ерићу на љубазном колегијалном уступању дела текстова за коришћење у овом издању. Сви остали преводи су или официјелни (урађени за потребе Српске владе) или су дело Зденка Левентала, аутора изванредне књиге о Арчибалду Рајсу *Швајцарац на Кајмакчалану*.

Арчибалд Рајс оставио је у рукопису, пре више од девет деценија, свој политички тестамент чије су поруке више него актуелне и данас – *Чујте Срби* (Ecoutez Serbes!). Ово је и апел и вапај разочараног Рајса, написан 1. јуна 1928. године и на његов захтев могао је да буде објављен тек после његове смрти. Међутим, на српском језику први пут је објављен тек 1998. године, али је до данас прештампаван небројено пута јер је јасно потекао из свег срца и дубине душе борца за истину, слободу и правду.

И данас се срећемо са компромисима које данашња елита у Србији прави на штету властитог народа. Мудри Дејан Медаковић забележио је овако: „Као да смо сами преорали путеве нашег политичког развоја који воде до друштвене зрелости, а у темељима су сваког складног напретка. У правом духовном слепилу, као фатаморгана, ишчезла је вертикала наше историје, традиционално и дубоко укоревљено осећање за правду, истинољубивост и верност моралним начелима која су озаконила европску цивилизацију. Снагом корумпираних медија и политичке борбе за неограничено владање светом, претворени смо у непокорне целате који с другима спречавају њихову срећу. А наше жртве пале за начела слободног света осуђене су на презир и преглупост...” Подсетимо се, један од упечатљивих догађаја у новије време је изостанак државног обележавања 100. годишњице пробоја Солунског фронта, 15. септембра 2018. године. Уместо да бар нове генерације учимо да је то Дан победе Србије у Првом светском рату, ми славимо 11. новембар – Дан примирја?! Зар се обележавање таквог датума може сматрати грешком и национализмом? И заиста, треба замислити српског сељака-војника који јуриша да ослободи своју земљу, да истера и победи непријатеља како у том јуришу кличе: Напред, за примирје!

Јасно је да смо још увек у годинама кад се боримо за обнављање сећања. Код Тацита смо читали у Аналима да је немогуће силом садашњости избрисати памћење будућих времена. Наши су преци и у петовековном ропству сачували сећање и сан о слободној држави Србији. Сава Текелија у меморандуму цару Наполеону пише: Пролазе векови, а једна нација не одустаје од чежње за својом независношћу, ма колико она била тегобна. Додајмо, срећан је народ који примерима из своје историје може да пронађе подршку за своје савремено поступање. Отуда се предано бавимо истраживањем наше прошлости, износимо старе књиге на светло данашњице, стварамо нове књиге и доносимо савремене погледе на прошлост.

Срби су веома ценили за живота Арчибалда Рајса, а по његовој смрти подигли му импресиван споменик у Топчидерском парку, воле да читају његово *Чујте Срби!* али не умеју да примењују његове заветне речи. На жалост, Рајсова наслућивања будуће судбине српског народа су се обистинила 1941, 1945, 1991. и 1999. године, а виде се и свакодневном нашем животу...

У укупном корпусу Прометејевих издања дело Арчибалда Рајса значајан је стуб и путоказ за нове генерације. Знамо веома добро да данашње генерације нису они преци од пре једног века, али верујемо да у новим генерацијама постоји могућност да преузму понешто од својих предака. Ако им у томе помогне ова књига наш ће напор бити награђен.

Уредник

Елеїанїни доцєнїї Унївєрзїїєїїа у Лозанї

Р.А. Рајс

Шта сам видео
и проживео
у великим данима

Р. А. Рајс: Шта сам видео и проживео у великим данима - саопштења једнога пријатеља из тешких времена, превод Вељка Милићевића, Београд, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1928.

Родолф Арчибалд Рајс
Почасни капетан Српске војске

ШТА САМ ВИДЕО И ПРОЖИВЕО У ВЕЛИКИМ ДАНИМА

САОПШТЕЊА ЈЕДНОГ ПРИЈАТЕЉА
ИЗ ТЕШКИХ ВРЕМЕНА

Р. А. РАЈС
ПОЧАСНИ КАПЕТАН СРПСКЕ ВОЈСКЕ

ШТА САМ ВИДЕО И ПРОЖИВЕО У ВЕЛИКИМ ДАНИМА

САОПШТЕЊА ЈЕДНОГА ПРИЈАТЕЉА
ИЗ ТЕШКИХ ВРЕМЕНА

ПРЕВОД
ВЕЉКА МИЛИЋЕВИЋА

24
1277.

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
БЕОГРАД — 1928.

УВОД

Ова књига је писана без икаквих књижевних претензија. Пишући је, ја сам само хтео да освежим сећање својих другова са фронта и да покажем онима који нису били с нама, а нарочито омладини, какав је био живот војника ослободиоца и његов величанствени дух. Исто тако, ово није оно што се назива историјском књигом. Историјске описе појединости остављам онима који су компетентнији од мене. Али пошто сам живео као верни пријатељ с војском од почетка до краја рата, хтео сам да забележим анегдотску страну ратног живота, страну која црта, можда боље него највећа историјска дела, прави дух српског војника. На моју велику жалост, морао сам изоставити страховиту а ипак тако славну драму повлачења кроз Албанију. Тај предмет је сувише велик, од сувише дубоког замашаја, да би се о њему могло говорити у једном по нужди ограниченом поглављу једног дела које обухвата цео рат. Ако ми то прилике допусте, посветићу једну нарочиту књигу овом великом догађају.

Али чак без албанског повлачења, предмет овог дела био је тако опширан да сам морао да издвојим мноштво ствари. Био сам приморан да начиним низ једне врсте слика. Искористио сам своје белешке које сам водио из дана у дан за време целог рата, дописе које сам слао швајцарским, француским, холандским листовима и т.д., и успомене које су ми се задржале у сећању. Уздржао сам се, колико је било могуће, да не дајем опис самих битака. То је део који би требало да буде резервисан једино за војна лица од струке, квалификованија од једног човека који је само случајно био у војсци и чије је знање стратегије и осталих војних наука више него оскудно. Видео сам доста битака, присуствовао сам њима, али признајем да нисам бог зна шта разумео. Ипак сам разумео једну ствар: да би се победило, треба ићи напред, и то ми је довољно, јер ја нисам био војсковођа.

Исто тако сам избегавао, колико се могло, да описујем неизрециве испаде које су учинили непријатељи. Нисам увек могао да се уздржим да о њима не говорим; на пример, причајући утиске са мачванског фронта, био сам приморан да их поменем, јер је аустро-угарско ратовање у јесен 1914, по зверствима која су извршили војници, добијало сасвим нарочито значење, које је ударило свој печат целом рату.

Говорио сам слободно у својој књизи. Нисам тражио да улепшавам истину, јер мислим да дугујем истину својим друговима. Неки ће се можда намрштити због моје искрености. Жалим то унапред, али у једној књизи као што је ова, писац се мора строго држати истине. Десет година је прошло од завр-

ОНИМА КОЈИ СЕ НИСУ ВРАТИЛИ

шетка рата и време је да ишчезну извесне легенде, корисне за време мучних часова да би се одржао морал.

Нека ми моји ратни пријатељи чије сам оригиналности карактера оцртао са неколико речи, опросте, такође, ову слободу, јер баш због ових оригиналности они су стекли трајна пријатељства. Уосталом, пријатељства створена у рату пред непријатељем обично су јача од послератних интрига. Кад неко може да каже да је „Солунац”, више вреди у очима готово свих старих бораца него да је, на не знам како истакнутом положају у миру. Заиста, мало њих је заборавило своја пријатељства са фронта, да би трчали за новом срећом која ће им се открити као химерична.

Ове године навршиће се десет година од свршетка Великог Рата. Да будем искрен, морам рећи да су се они који су у њему узели активног учешћа, бољему надали него што им је донео овај послератни период. Они су били у патњи, они су исто тако имали право да учествују у почастима, и та почаст им је често пута била одрицана због људи који су мало или који нису ништа учинили за своју отаџбину. Свеједно, знам да они не би ни за шта на свету заменили своје својство старог борца и да чувају, као светињу, своје успомене из ове велике епохе. Нека их ова скромна књига, писана од једног друга и пријатеља из рђавих дана, подсети на неке од њих! Нека увече, читајући уз светиљку, стари борац узвикне: „Знам то добро, био сам тамо!” и нека затим легне са очима које још сијају од свих успомена које су се пробудиле. Ето шта бих ја хтео и ето шта би била за мене награда. Све моје жеље биле би испуњене, кад би ове стране успеле да мало распале патриотски пламен одушевљења код омладине, пламен који је готово угушила загушљива атмосфера егоистичне, деморализаторске и коруптивне послератне епохе.

Хајде, дакле, мала књиго и врши свој задатак. Кажи свима друговима из борбе да још има верних срдаца која се сећају и која ће се увек сећати.

Београд, почетком 1928. године.

Р. А. Рајс

ИЗ ЛОЗАНЕ У НИШ У ПОЧЕТКУ РАТА

Од аустро-угарског ултиматума Србији живело се у Швајцарској у грозничавости, јер се врло добро осећало да је овај ултиматум био само једна прикривена објава рата. Овај пут, свет је био убеђен да ће Аустро-Угарска, охрабрена и подстрекивана од Немачке, покушати да потчини балканске земље које су се опирале њеној жељи за експанзијом на Истоку. Дубоко разочарани исходом балканских ратова од 1912. и 1913, Аустријанци који су живели у Швајцарској нису нимало прикривали то разочарење и гледали су само у јед-

ном победничком рату против Србије лек за ову ситуацију, коју су сматрали несносном. Тако, неколико месеци пре сарајевског атентата, аустро-угарски конзул у Лозани, тада богат хотелијер, агент шпијунаже за време рата и који је умро у највећој беди, казао ми је једне вечери: „Пазите, код нас се у Аустрији више не може. Свет је нервозан, незадовољан, унижен. Једино један победнички рат може нас извући из овог стања.”

С друге стране, исто тако се осећало да се Немци спремају у потаји. Заиста, сазнало се да су немачки конзули, нарочито у Јужној Америци, добили наређење да наведу своје земљаке да врате у Немачку своје улоге које су имали у страним банкама. Такође се сазнало да конзули, нарочито конзул у Лозани, позивају резервисте у иностранству и деле им, у запечаћеној куверти, наредбе за кретање са назначењем зборног места, и то у случају објаве рата. Шта више, од дана кад је упућен ултиматум Србији, извесни Немци, резервни официри, обилазили су аутомобилом швајцарско-француску и швајцарско-немачку границу. Тако конзул Филсингер, такође резервни официр, није био готово више никада у Лозани, и то већ од сарајевског атентата. Напротив, његове канцеларије конзулата биле су постале праве канцеларије генералштаба.

Опште мишљење код нас у романској Швајцарској било је, да ако Аустро-Угарска нападне Србију, Немачка сигурно неће остати неактивна и да ће планути општи рат. Оно се није преварило! И онда, да ли ће мала Швајцарска моћи очувати своју неутралност? Да ли неће бити преплављена бујицама непријатељских војски?

Иза аустро-угарског ултиматума дошла је брзо објава рата коју су бечки малоумници – они су већ уображавали да су победници и господари Балкана – учинили толико презривом и безочном колико се више дало. Ова објава рата није била упућена ни Краљу ни председнику Владе Краљевине Србије; то је био један обични телеграм, овако састављен:

„Беч 3523. 115. 9. 106. 11. 10. 15. 12. 50.

СРПСКОМ ГЕНЕРАЛШТАБУ

КРАГУЈЕВАЦ

Пошто краљевска српска влада није одговорила на задовољавајући начин на ноту коју јој је предао министар Аустро-Угарске у Београду 23. јула 1914, царска и краљевска влада налази се приморана да се сама побрине за заштиту својих интереса и својих права и да прибегне у том циљу сили оружја. Аустро-Угарска се сматра од овог тренутка у ратном стању са Србијом.

Министар спољних послова Аустро-Угарске, гроф Берхтолд.”

Камен је био отиснут низ низбродицу и морао је неизбежно да за собом крене и друге на тој стрмој низбродици. И, заиста, 1. августа, око подне, до-

бошар је почео да добује лозанским улицама да објави општу и непосредну швајцарску мобилизацију. Немачка је такође била наредила општу мобилизацију и знало се да објаве рата између Немачке, Француске и Русије имају доћи неколико сати касније.

По лозанским улицама и трговима гурало се густо мноштво света. Добацивале се речи. Војници наше милиције, већ у пуној опреми, кретали су на своје зборно место. Продавци новина викали су нарочита издања новина. „Коцка је бачена, срца горе!“ – почињали су уводни чланци у листовима. Извесно, свет је био узнемирен, али је био решен да брани независност и слободу Швајцарске. Новим духом почели су да дишу сви они који су имали срце на правом месту.

Ја сам био ослобођен војне дужности због једне урођене мане срца, па, ипак, осећао сам да ми је немогуће да седим мирно код куће, док други бране отаџбину и док се пријатељске земље бију за право и слободу против бруталне силе и неправде. Да и поред тога будем примљен у нашу војску, било је немогуће. Наши лекари нису хтели једног „кардиака“. Али било је још других места, исто толико корисних за одбрану земље. Нисам забадава био технички полицајац. Наша земља већ је била и на путу да још више постане средиште шпијунаже, нарочито за два централна царства. Понудио сам, дакле, нашем генералштабу своју сарадњу у служби контрашпијунаже и моја понуда је била прихваћена оберучке. Пошто сам био целим својим срцем за савезнике, поставио сам услов да се само бавим немачком и аустро-угарском шпијунажом.

Уз помоћ врло способних и оданих агената, ми смо посвршавали лепих послова, откривши и оптуживши многобројне шпијуне, неколико знатних немачких трговаца, насељених одавно у нашој вароши, као што је био онај књижар Франкфуртер који је лиферовао берлинском генералштабу планове Белфора, и онај директор једног великог хотела у Евиану, одакле је отпутовао два дана пре објаве рата да пређе на другу страну језера и да се у Лозани ода интензивној шпијунажи. Сви ти људи били су достављени резервном генералштабу у Лозани, којим је командовао непрежаљени пуковник – државни саветник у грађанској служби – Коси. Овај је хтео да их одмах ухапси, али је најпре морао да тражи одобрење из Берна, од генералштаба коме је био на челу пуковник Шпрехер, чије је германо и аустрофилство било познато целом свету. И тако, готово сваки пут кад се радило о неком немачком или аустроугарском шпијуну, било нам је одређено одобрење да их ухапсимо.

Обесхрабрен и озлојеђен и бесан због ове пристрасности – која се, уосталом, мало по мало губила – дао сам оставку, саопштивши пуковнику Косиу да ћу понудити своје услуге савезницима. То сам и учинио. Било ми је свеједно да ли ће ме употребити да носим носила или као сарадника у служби

француске контрашпијунаже – са својим slabим здрављем нисам се смео на-дати да будем примљен као борац на фронту – тек само да могу сарађивати, ма и у најмањој мери, на ономе што сам сматрао тада и што још и данас сма-трам за одбрану права и слободе.

Преговори су били започети, кад ме је једног јутра, крајем месеца августа, мој стари пријатељ Никола Петровић, српски генерални конзул у Женеви, те-лефонски замолио да свратим до њега што пре могу, да ми саопшти садржину једног телеграма. Пошао сам, дакле, у Женеву, где ме је Никола замолио, у име српске владе, да пођем да извршим анкету о аустро-угарским зверствима која је починила војска Његовог Апостолског Величанства на мачванском фронту.

Једна анкета ове врсте падала је у моју специјалност и, поврх тога, у за-машај услуге коју ћу тако моћи учинити савезницима. Сместа сам прихватио понуду. Кад треба да се кренем? Одмах, ако је то могуће. Тога дана био је че-твртак. У суботу ујутро путовао је један контингент швајцарских лекара ко-је је ангажовала Србија да надокнади оскудицу у својим сопственим лекари-ма. Ја ћу им се придружити.

Те суботе ујутро у 9 сати отпутовао сам из Лозане са 5 лекара и са 2 жене лекарке, од којих је већина оставила кости у лепој српској земљи.

Италија није била још заратила и до Милана смо путовали готово као у време мира. Чак ни у Милану се није осећао рат. Позоришта, варијетети, ре-сторани, радили су као обично. Тек у Болоњи срели смо први воз, пун ита-лијанских војника, који је ишао на север да заштити границу. У Бриндизију смо се укрцали на „Елефтерију” за Пиреј. Море је било доста мирно, а путни-ци нису били многобројни, јер су путовали само они који су били апсолутно приморани да то чине. Наспрам Валоне, наш брод су зауставила два францу-ска торпиљера чији су официри дошли да прегледају путне исправе путника. Како међу нама није било ни једног сумњивог, то су нас официри учтиво по-здравили и пожелели нам срећан пут. У то време још није било подморница и, ноћу, могли смо путовати са свима запаљеним светлима. Касније, путовао сам више пута истим путем, али ми смо клизили мрачним морем као фантом, не усуђујући се чак ни да запалимо цигарету на крову.

Кратко заустављање на Крфу, и сутрадан ујутру, рано, били смо у Патра-су, где су један велики аустријски трансатлантски пароброд „Мариенбад” – исти који је играо извесну улогу приликом грчких догађаја 1916. – 3 друга аустријска брода и 2 немачка брода, које је запленила енглеска флота, чува-ли грчки војници. У 16 сати били смо у Пиреју, а пола сата касније у Атини да тамо преноћимо.

Са једним швајцарским лекаром, др Хугом, посетио сам нашег земљака, др Штукера, секретара Краља Константина. Био сам радознао да сазнам од ње-

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Родолф Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss) данас	5
--	---

ШТА САМ ВИДЕО И ПРОЖИВЕО У ВЕЛИКИМ ДАНИМА

Саопштења једног пријатеља из тешких времена	13
Увод	15
Из Лозане у Ниш у почетку рата	17
У Ваљеву, главном стану српске војске	25
У бомбардованом Београду	34
Преко савског и дринског фронта	38
Пролеће 1915.	55
На дунавском фронту	71
Лето и рана јесен 1916.	89
Борба око Битоља	100
Битољ	112
Солун	126
Зима 1917. у полузатишју	141
Живот на фронту 1917. и 1918.	154
Французи, Енглези, Италијани и Срби	195
Српски шефови	203
Победоносна офанзива од 1918.	217
Белешке из мог дневника	217
Закључак	247
Слике	251

ИЗВЕШТАЈИ СРПСКОЈ ВЛАДИ

Како су Аустро-Мађари ратовали у Србији	309
Зверства Бугара и Аустро-Немаца	353
Страдање града Битоља	365
Одговори на аустро-угарске оптужбе против Срба	379
Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила	399
Аустро-Бугаро-Немци у освојеној Србији	438
Сурдулица	547
Аустро-Угари у освојеној Србији	557

РАТНИ ИЗВЕШТАЈИ ИЗ СРБИЈЕ И СА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Gazette De Lausanne Et Journal Suisse	601
1914. година	601
1915. година	616

ПИСМА СА СРПСКОГ ФРОНТА	659
Увод	661
1916.	664
1917.	680
ЖИВЕЛА БЕСМРТНА СРБИЈА!	687
ЧУЈТЕ, СРБИ!	699
ДОДАТАК	741
Професор д-р Рајс као полицајац и криминолог	743
Из <i>Сиоменице</i>	749
Рајс ипак не седи скрштених руку	749
Из књиге <i>Швајцарац на Кајмакчалану</i>	787
Порекло и пут до светског признања	787
На швајцарском ратишту	805
У трећој домовини	819
Убијен речима	837
Кратак биографски преглед	845
Лик и дело Родолфа Арчибалда Рајса	867